

Dr hab. Agnieszka Niezgoda, prof. nadzw. UEP

Poznań, dnia 27 sierpnia 2018 r.

Katedra Turystyki

Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu

Ocena rozprawy doktorskiej

pt. „UWARUNKOWANIA KONSUMPCJI ZRÓWNOWAŻONEJ W TURYSTYCE
NA
PRZYKŁADZIE GMIN BESKIDU ŚLĄSKIEGO”

napisanej przez mgr inż. Marka Hendel
pod kierunkiem dr hab. Michała Żemły, prof. UP
oraz promotora pomocniczego dr Darii E. Jaremen

1. Wybór tematu, cele pracy

Rozprawa doktorska mgr Marka Hendel dotyczy problemu ważnego z punktu widzenia rozwoju teorii ale również praktyki, gdyż poświęcona jest uwarunkowaniom konsumpcji zrównoważonej na obszarach przyjmujących turystów, co wiąże się z możliwościami wdrażania koncepcji rozwoju zrównoważonego w turystyce. Rozważania i wnioski Autora zaprezentowane w rozprawie dotyczą w szczególności gmin Beskidu Śląskiego.

Problematykę rozprawy należy uznać za ważną i aktualną. Wiąże się ona z ogólną teorią związaną z rozwojem zrównoważonym, a w szczególności rozwojem turystyki zgodnym z tą teorią. Problematyka ograniczeń rozwoju społeczno – gospodarczego wywołanych wzrostem produkcji, zanieczyszczeniem środowiska, niszczeniem lokalnych walorów przyrodniczych oraz problemami zachowania kultury miejscowej uzasadnia podejmowanie badań dotyczących konsumpcji, w tym konsumpcji turystycznej określanej jako „konsumpcja zrównoważona”. Problematyka pracy mieści się w sferze zainteresowań nauk ekonomicznych. Należy zgodzić się z Autorem, że „zrównoważony charakter konsumpcji oparty na ograniczaniu negatywnych skutków spożycia w każdym sektorze gospodarczym, a przede wszystkim w sektorach o wysokim wskaźniku oddziaływania na środowisko przyrodnicze i społeczne, wymaga określenia uwarunkowań konsumpcji zrównoważonej w turystyce, których poznanie umożliwi jej rozwój w dalszej perspektywie”. (s. 7).

Praca ma charakter teoriopoznawczy i aplikacyjny. Teoriopoznawcze przesłanki widoczne są w zaprezentowanej krytycznej analizie literatury dotyczącej problematyki

rozwoju zrównoważonego i konsumpcji zrównoważonej w turystyce, w szczególności w zakresie uwarunkowań konsumpcji zrównoważonej na poziomie lokalnym.

Aplikacyjny charakter pracy wynika z wykorzystania badań własnych, których efektem, w 'zamyśle Autora, było osiągnięcie celu (nazwanego w rozprawie jako „aplikacyjny”) czyli „określenie kierunków i możliwości kształtowania konsumpcji zrównoważonej w turystyce w gminach Beskidu Śląskiego”. W mojej opinii cel ten sformułowany jest bardzo ogólnie i nie pozwala na wykorzystanie w praktyce, co jest wymogiem aplikacyjnego charakteru.

Głównym celem pracy jest, według Autora, „identyfikacja uwarunkowań konsumpcji zrównoważonej w turystyce” (s. 7). Dla osiągnięcia tak sformułowanego celu głównego służą szczegółowe cele teoriopoznawcze, które sformułowano w następującym brzmieniu (s.7):

1. Wskazanie roli konsumpcji zrównoważonej w koncepcji ekonomicznej zrównoważonego rozwoju;
2. Usystematyzowanie wiedzy na temat konsumpcji zrównoważonej w turystyce;
3. Identyfikacja możliwości kształtowania konsumpcji zrównoważonej w turystyce w ujęciu podmiotowym;
4. Identyfikacja i charakterystyka uwarunkowań konsumpcji zrównoważonej w turystyce;
5. Weryfikacja uwarunkowań konsumpcji zrównoważonej w turystyce na obszarze gmin Beskidu Śląskiego.

W mojej opinii cel 1 i 2 mogłyby być określone jako zadania badawcze służące pewnemu uporządkowaniu działań. W celu 3 pojawiło się ograniczenie do ujęcia „podmiotowego”, co sugeruje, że istnieją możliwości kształtowania konsumpcji nie tylko przez „podmioty”. Jest to podejście błędne, ponieważ istota konsumpcji wiąże się z rolą konsumenta, który nie może być inaczej określony jako „podmiot”. Cel szczegółowy 4 jest powtórzeniem i rozszerzeniem (o jedno słowo) celu głównego rozprawy, co nie jest podejściem właściwym. W mojej opinii to cel szczegółowy 4 jest celem głównym rozprawy, a cel nazwany przez Autora jako „główny teoriopoznawczy” zawarty jest w celu 4 określonym przez Autora jako „szczegółowy”. Przeczy to logice struktury celów. Nie mogę się też zgodzić z określeniem jako „teoriopoznawczy” celu 5, który ma charakter praktyczny i odnosi się do konkretnego obszaru.

Na s. 7 Autor wprowadza stwierdzenie, że „wyróżnione problemy badawcze skłoniły” go do podjęcia próby badań. Niestety w całej treści wstępu nie można znaleźć sformułowanych wyraźnie „problemów badawczych”, które zgodnie z metodyką prac

naukowych powinny być ujęte w formie konkretnego pytania. Odpowiedź na nie stanowi rozwiązanie będące wkładem do nauki. Można sądzić, że Autor używa określeń potocznych, ponieważ nazwane przez niego „problemy badawcze” są przesłankami wyboru tematu i podjęcia pracy naukowej.

We Wstępie Autor sformułował następujące hipotezy badawcze:

1. Zachowania konsumentów w turystyce postępujących zgodnie z zasadami rozwoju zrównoważonego uwarunkowane są charakterem zachowań podejmowanych w życiu codziennym, na które wpływa w szczególności czynnik troski o środowisko przyrodnicze;
2. Istotnym uwarunkowaniem konsumpcji zrównoważonej w turystyce jest wysoka cena produktu uwzględniającego zasady zrównoważonego rozwoju, która powoduje, że turyści decydują się na korzystanie ze zwykłej i tańszej ich zdaniem, oferty konwencjonalnej;
3. Uwarunkowaniem konsumpcji zrównoważonej w turystyce leżącym po stronie branży turystycznej, jest brak oferty turystycznej uwzględniającej zasady zrównoważonego rozwoju;
4. Uwarunkowaniem rozwoju konsumpcji zrównoważonej w turystyce jest przewartościowanie priorytetów rozwoju turystyki wśród samorządów terytorialnych na rzecz realizacji założeń turystyki zrównoważonej.

Wszystkie hipotezy rozprawy dotyczą celu 4 szczegółowego, co potwierdza wątpliwości dotyczące pozostałych, sformułowanych celów. W hipotezie 4 zawarto założenie *a priori*, ponieważ występuje sugestia, że w samorządach lokalnych są postawione inne cele i należy je przewartościować. Takie założenia nie powinny być fragmentem hipotez badawczych.

We Wstępie znajduje się część dotycząca zakresów pracy, w którym Autor wykorzystuje założenie przyjęte w pracy, a mianowicie, „rozwój konsumpcji zrównoważonej w turystyce jest warunkowany wieloma, zróżnicowanymi czynnikami związanymi z konsumentem, branżą turystyczną i samorządem terytorialnym” (s. 8). Założenie to ogranicza rozważania, ponieważ zarówno rozwój zrównoważony, jak też konsumpcja zrównoważona dotyczą problemów bardzo złożonych i nie można pomijać znaczenia podmiotów globalnych, czyli wpływu polityki krajów emitujących turystów i problemów związanych z podmiotami gospodarki światowej. Zawężenie zakresu podmiotowego rozprawy do problematyki lokalnej jest uzasadnione, bowiem w takiej skali wprowadzane są rozwiązania praktyczne, jednak w rozprawie poświęconej uwarunkowaniom konsumpcji zrównoważonej należałoby mieć na uwadze również procesy globalne. Tym bardziej, że Autor omawiając zakres przestrzenny

pracy stwierdza, że zakres ten „odnosi się w *ogólnym charakterze pojęć* (sic!) do globalnych przemian decydujących o *współczesnym zrównoważonym kierunku* (sic!) rozwoju konsumpcji w turystyce” (s. 8). Jednak w dalszym zdaniu Autor uważa, że „realizacja celów głównych pracy wymagała zastosowania w zakresie przestrzennym badań empirycznych metody studium przypadku” (s. 8). Po pierwsze, niezrozumiałe jest, co oznacza odniesienie do „ogólnego charakteru pojęć”, po drugie nie można się zgodzić, co do wymogu studium przypadku do badania procesów o charakterze globalnym, po trzecie, w pracy sformułowano tylko jeden cel główny. We Wstępie opisano metodykę badania, tę kwestię szczegółowo omówię w dalszej części recenzji.

2. Treść i struktura pracy

Praca liczy 216 stron tekstu oraz 59 stronicowy aneks zawierający kwestionariusz wywiadu, tabelę obrazującą teorię Huntera na temat modelowego ujęcia rozwoju zrównoważonego, spisy tabel, rysunków oraz literatury (które nie powinny być traktowane na równi z załącznikami). Pracę dokumentuje 27 tabel oraz 8 rysunków.

Autor wykorzystał aż 633 źródła informacji, w tym na podkreślenie zasługuje wybór aż 247 obcojęzycznych pozycji literatury przedmiotu.

Treść pracy odpowiada tematowi określone w tytule.

Treść pracy podzielono na pięć rozdziałów, których kolejność jest dostosowana do założeń metodologicznych. Tematyka poszczególnych rozdziałów w oryginalnym brzmieniu jest następująca:

1. Konsumpcja zrównoważona w turystyce.
2. Charakterystyka uwarunkowań konsumpcji zrównoważonej w turystyce.
3. Gminy Beskidu Śląskiego jako obszar recepcji turystycznej.
4. Konsumpcja zrównoważona w turystyce w gminach Beskidu Śląskiego.
5. Uwarunkowania konsumpcji zrównoważonej w turystyce oraz kierunki i możliwości jej kształtowania w gminach Beskidu Śląskiego.

Proporcja pomiędzy poszczególnymi rozdziałami nie budzi większych wątpliwości. Tematyka poszczególnych rozdziałów rozwinięta została przez podział ich treści na podrozdziały. Dyskusyjny jest tytuł rozdziału czwartego, ponieważ zachodzi ząębienie treści z tytułem rozdziału piątego.

3. Uwagi merytoryczne

Rozdział pierwszy przedstawia teoretyczne podstawy dla rozważań dysertacji. Zaprezentowano w nim koncepcję rozwoju zrównoważonego oraz współczesną interpretację pojęcia zrównoważonego rozwoju oraz konsumpcji zrównoważonej. Na podkreślenie zasługuje syntetyczny opis problematyki paradygmatu rozwoju zrównoważonego w ekonomii z uwzględnieniem odniesienia do ekologii i konieczności zachowania środowiska przyrodniczego. Cennym wkładem Autora jest zestawienie cech i głównych elementów koncepcji rozwoju zrównoważonego na podstawie bogatego zestawu literatury przedmiotu (Tabela 1, s. 19-20).

W części 1.1.2. dokonano przeglądu pojęć związanych z konsumpcją zrównoważoną. Cennym działaniem Autora jest wykorzystanie nowych prac z tego zakresu (od roku 2005). Warto byłoby jednak zauważyć, że problematyka konsumpcji zrównoważonej poruszana była wcześniej. W Polsce prekursorem badań był Instytut na rzecz Ekorozwoju, którego publikacje były podstawą dla prac wielu autorów. W tabeli 2 zestawiającej „obszary oddziaływań zrównoważonej konsumpcji” (s. 23) Autor przedstawia, że w „obszarze psychologicznym”: „Konsumpcja prowadzi do wzrostu jakości życia, czyli ustalenia optymalnej równowagi między konsumpcją materialną a zaspokojeniem potrzeb niematerialnych”. Uważam, że jakość życia jest pojęciem o szerszym zakresie. Jest to stan satysfakcji społecznej będący rezultatem postrzegania przez jednostkę warunków oraz wszystkich innych wymiarów życia. W kategorii jakości życia wyróżnia się pewne stałe elementy, takie jak: czynniki obiektywne (najczęściej odzwierciedlają dobrobyt materialny), czynniki społeczne (mierzone za pomocą usług społecznych i dostępnej infrastruktury) i czynniki subiektywne (w ramach których przedstawia się pewne ulotne charakterystyki np. odczucia psychiczne jednostek, satysfakcję, zadowolenie i szczęście) (Kędzior, 2003). Miernikiem jakości życia jest ogólnie ujmując stopień satysfakcji grup obywateli (np. mieszkańców miasta czy regionu) z całokształtu egzystencji, a więc poziomu życia oraz korzystania z ze środowiska przyrodniczego i społecznego (Karwowski 2003, s. 115).

W części 1.3. Autor przedstawił współczesną interpretację konsumpcji zrównoważonej w turystyce, wraz z autorską propozycją definiowania tego pojęcia.

Starannie zostały przytoczone dokonania innych badaczy, a na s. 41-43 w tabeli 4 Autor prezentuje interesujące zestawienie własne dotyczące zjawisk i ogólnościowych trendów w sferze konsumpcji. Ciekawy wątek rozważań stanowi przejrzyste i kompleksowe zaprezentowanie zachowań proekologicznych konsumenta w czasie podróży turystycznej (tabela 5 oraz s. 44 - 48).

Pomimo poświęcenia całego rozdziału pierwszego na omówienie kwestii definicyjnych zarówno w tej części rozprawy, jak też w innych miejscach pracy można znaleźć sformułowania, które przeczą istocie rozwoju zrównoważonego. Na s. 22 pojawia się niezrozumiałe stwierdzenie: „Zmiana charakteru konsumpcji stanowi podstawowy element zrównoważenia”, na s. 37: „działania proekologiczne, które wyróżniają jeden z obszarów zrównoważenia”. W dalszych częściach pracy określenie „zrównoważony” jest używane bardzo często w sposób niezrozumiały: „produkty konwencjonalne (niezrównoważone)” (tabela 3, s. 38), „zrównoważony produkt turystyczny” (s. 50), „potrzeba zrównoważenia” (s. 51), „zrównoważony obszar” (s. 60), „mniej zrównoważona turystyka” (s. 67), „korzystanie w zrównoważony sposób” (s. 92), „wzrost zrównoważonych trendów konsumpcyjnych” (s. 180 i 181), „zrównoważone postawy konsumenckie” (s. 190), „stopniowy, zrównoważony rozwój branży hotelarskiej” (s. 192). Przytoczone przykłady przeczą użyciu określenia „zrównoważony”, które w kontekście koncepcji rozwoju dotyczy współzależności celów ekologicznych, społecznych i ekonomicznych przy jednoczesnym zachowaniu procesu trwałości rozwoju. Szkoda, że Autor nie wykorzystał bardzo bogato cytowanej literatury do precyzyjnego wywodu.

Na s. 26 pojawia się stwierdzenie, że „szybko zaczęła rosnać liczba wyjazdów turystycznych w przeważającej większości niosąc za sobą nie korzyści, lecz straty”. Jest to sformułowanie o charakterze ogólnym, które bez przytoczenia źródeł i badań dotyczących wpływu na straty w turystyce nie może być treścią obiektywnego wywodu naukowego. Tym bardziej, że w kolejnym zdaniu Autor zaprzecza swoim słowom: „warto być jednak powściągliwym w jednoznacznych ocenach dotyczących rozwoju turystyki, bowiem nie sposób dyskutować o turystyce tylko w kategoriach negatywnych skutków jej rozwoju, jak również ujmować ją wyłącznie jako całość, nie zważając na jej alternatywne formy i koncepcje”.

W rozdziale drugim Autor charakteryzuje uwarunkowania konsumpcji zrównoważonej w turystyce. Za pomocą zastosowanego kryterium rodzajowego uwarunkowań, wyodrębniono uwarunkowania gospodarcze, społeczno-kulturowe, ekologiczne, demograficzne oraz prawno-polityczne.

Na pozytywną ocenę zasługuje umiejętność wykorzystania szerokiego spektrum literatury z zakresu zachowań konsumentów w turystyce, polityki turystycznej, zarządzania regionem turystycznym oraz socjologii i psychologii turystyki. Przegląd badań i prac jest bardzo interesujący, jednak ma on charakter opisowy. Warto byłoby zestawić opisywane czynniki, ponieważ z ciągłego tekstu nie wynika ich związek, czytelne i jednoznaczne zestawienie. Tym

bardziej, że rozdział drugi traktowany jest przez autora jako odniesienie do wyników badań w części podsumowującej rozprawy. Rysunek 2 (s. 57) będący graficzną interpretacją uwarunkowań konsumpcji zrównoważonej w turystyce obejmuje tylko nazwy grup czynników, natomiast nie wskazuje ich szczegółowych elementów uwarunkowań konsumpcji zrównoważonej ani zależności pomiędzy nimi.

Na s. 59 w części dotyczącej uwarunkowań gospodarczych pojawia się stwierdzenie, że „konsumpcja zrównoważona w turystyce zależy od charakteru przyjętej praktyki zarządzania obszarem recepcji turystycznej, w szczególności od przyjętej optyki w tym procesie na turystykę zrównoważoną”. Można się z tym zgodzić pod warunkiem, że kwestie zarządzania po stronie podaży są tylko dodatkowym uwarunkowaniem konsumpcji, w tym turystycznej lub zrównoważonej. Autor podzielił uwarunkowania konsumpcji zrównoważonej na egzogeniczne i endogeniczne, natomiast nie uwzględnił podstawowego podziału na stronę popytową i podażową. Lektura rozdziału drugiego recenzowanej rozprawy pozwala zauważyć, że więcej miejsca zajmuje analiza wpływu czynników mających charakter podażowy, a przecież z definicji konsumpcja uwarunkowana jest cechami konsumentów czyli turystów. Autor prowadzi swoje rozważania konsekwentnie, aby treść rozdziału przygotowała do rozważań dotyczących miejsca prowadzonych badań, ale należy pamiętać, że na konsumenta wpływ mają czynniki związane również z miejscem emisji ruchu turystycznego czy uwarunkowania psychologiczne. Oferta przygotowana w miejscu recepcji turystycznej może wpłynąć na konsumpcję, która będzie odpowiadała koncepcji rozwoju zrównoważonego, ale nie jest czynnikiem zasadniczym. Co więcej, na wybór oferty wpływ ma miejsce i sposób sprzedaży, a w turystyce w dużej mierze zależą one od pośredników i sprzedawców, którzy mogą być związani nie tyle z miejscem recepcji, a z miejscem emisji ruchu turystycznego. Zgadzając się z uzasadnieniami Autora o znaczeniu podaży dla kształtowania konsumpcji zrównoważonej (s. 60, 69) pragnę jednak zauważyć, że rola podaży w procesie konsumpcji nie jest ważniejsza niż rola cech związanych z popytem i miejscem emisji turystów.

W rozdziale drugim pojawiło się również kilka niezręcznych sformułowań, które mają wpływ na ocenę merytoryczną. Nie można się zgodzić ze stwierdzeniem Autora, że „Niezmiennie to lokalna społeczność na obszarach recepcji turystycznej, widząc negatywne skutki spowodowane nadmierną intensywnością ruchu turystycznego, wyraża swoje zdanie, apelując przy tym o zmianę wzorców konsumpcji” (s. 67). Zgodnie z pracami badaczy zajmujących się nastawieniem społeczności lokalnej do turystów, cechą tego procesu są

zmiany. Zgodnie z Timothy'm (2002) zachodzi proces, w którym najpierw mieszkańcy są w fazie tzw. „euforii”, nie można twierdzić, że „niezmiennie” nie chcą gościć turystów.

Na s. 63 pojawia się określenie: „koszty ekonomiczne” ma na s. 75 - „reklama komercyjna”. Już z definicji tych zagadnień wynika, że koszty są pojęciem ekonomicznym, a reklama jest zawsze komercyjna. Takie sformułowania w rozprawie z zakresu nauk ekonomicznych budzą wątpliwości.

Analizując wpływ czynników społeczno – kulturowych na konsumpcje turystyczną Autor cytuje interesujące i adekwatne badania wielu poprzedników. Jednak w analizie brakuje rozróżnienia pomiędzy deklaracjami konsumentów, a ich faktycznymi działaniami. W sferze zachowań proekologicznych jest to ważne rozróżnienie, ponieważ świadomość ekologiczna nie jest jeszcze działaniem proekologicznym.

Rozdział trzeci obejmuje charakterystykę gmin Beskidu Śląskiego jako obszaru recepcji turystycznej wybranego do badań. Scharakteryzowano w nim atrakcyjność turystyczną obszaru na podstawie ukazanej waloryzacji przestrzennej, dostępności komunikacyjnej oraz zagospodarowania turystycznego gmin Beskidu Śląskiego. W rozdziale przedstawiono także poziom funkcji turystycznej gmin, wykorzystując do tego celu wybrane wskaźniki funkcji turystycznej oraz cechy ruchu turystycznego gmin, w świetle dotychczasowych badań. Zestawienia i analizy wykonane są poprawnie i rzetelnie. Całość tego rozdziału wskazuje na znajomość zagadnień związanych z turystyką na badanym obszarze.

Rozdział czwarty pracy prezentuje wyniki badań pierwotnych. Autor przedstawia również przegląd prac badawczych dotyczących turystyki w gminach Beskidu Śląskiego uzasadniając wybór tego regionu do badań własnych dotyczących problematyki konsumpcji zrównoważonej. Jednak wspomniana już przez mnie nieścisłość w formułowaniu wniosków i zaleceń może powodować trudność w zrozumieniu pewnych stwierdzeń. Na s. 130 Autor uzasadnia dotychczasowy tok wyводу stwierdzeniem, że pozwolił on „na odniesienie dotychczas poruszanych zagadnień do warunków rzeczywistości funkcjonalnej obszaru recepcji turystycznej”. Takie skomplikowane i niejasne sformułowania (występujące w wielu miejscach pracy) utrudniają odbiór obiektywnych wyników badań.

Moją wątpliwość budzi opis metodyki wyboru zakresu przestrzennego do badań wykorzystanych w rozprawie. Już we Wstępie rozprawy Autor stwierdza, że, „ze względu na zakres przestrzenny rozprawy, do przeprowadzenia badań empirycznych zastosowano metodę studium przypadku jaką stanowiły gminy Beskidu Śląskiego”. W mojej opinii jest to błąd metodologiczny, ponieważ „studium przypadku”, w literaturze z zakresu metodologii badań jest zdefiniowane jako postępowanie o charakterze naukowym, ma swoje zasady i nie może

być traktowane w ujęciu słowa potocznego, lub synonimu określenia „przykład”, co zaprezentowane jest w dysertacji. W części 4.2. Autor uważa, że „Opis gmin pozwolił potwierdzić słuszność wyboru zakresu przestrzennego do badań, zgodnie z przedstawioną wcześniej funkcjonującą metodyką badań nad konsumpcją w obszarach recepcji”. Niestety nie można się zgodzić z tym stwierdzeniem, ponieważ nie przedstawiono „wcześniej funkcjonującej metodyki badań” a ten fragment dopiero rozpoczyna jej opis. Na s. 131 Autor również powołuje się na przedstawioną we wstępie hipotezę główną pracy. Niestety we Wstępie znajdują się tylko 4 hipotezy szczegółowe. Również nieprecyzyjne jest stwierdzenie według którego „Teoretyczna weryfikacja hipotez miała w większości miejsce w rozdziałach poprzednich, a w dalszej części pracy planuje się przeprowadzić ich weryfikację empiryczną” (s. 131). Zgodnie z metodyką badań nie ma możliwości podwójnej tj. teoretycznej i empirycznej weryfikacji hipotez. Należy również zauważyć, że treść rozdziałów poprzedzających nie upoważnia do stwierdzenia, że hipotezy zaprezentowane we Wstępie były poddane weryfikacji. Treść rozdziału drugiego poświęconego uwarunkowaniom konsumpcji zrównoważonej ma charakter dość ogólny i nie odpowiada wąskiemu charakterowi postawionych hipotez. Według Autora „Wyniki wszystkich badań pozwoliły na szersze wnioskowanie” (s. 131). Nie można się zgodzić z tym stwierdzeniem, ponieważ z rozważań dysertacji nie wynika, dlaczego inny typ wnioskowania miałby mieć „węższy” charakter. Z uwagi na wskazane w kolejnej części recenzji błędy metodologiczne ocenianej dysertacji mam wątpliwość czy wyniki badań pozwalają na wyciągnięcie obiektywnych wniosków.

Do badań empirycznych wybrano trzy grupy podmiotów, tj. przedsiębiorców działających w branży turystycznej, przedstawicieli samorządów terytorialnych oraz uczestników ruchu turystycznego. Dla badań każdej z wymienionych grup przypisano szczegółowe cele badawcze, a do nich poszczególne hipotezy badawcze. W celu zobrazowania powiązań między podmiotem badanym, postawionymi celami i hipotezami, posłużono się graficznymi schematami. Charakterystyka szczegółowych celów i hipotez sformułowanych przez Autora budzi wątpliwości natury merytorycznej.

Do badań branży turystycznej gmin Beskidu Śląskiego sformułowano 3 cele i 3 hipotezy, do badań samorządów terytorialnych badanego regionu – 3 cele i 4 hipotezy, a do badań uczestników ruchu turystycznego – 4 cele i 7 hipotez. Jeżeli całość rozprawy ma odnosić się do 5 celów i 4 hipotez postawionych we Wstępie może budzić wątpliwość konieczność formułowania kolejnych 10 celów i 14 hipotez, które nie są prostym rozwinięciem wcześniej sformułowanych celów i hipotez. Tym bardziej, że wiele sformułowań nie odpowiada

przyjętej w literaturze z zakresu prac badawczych metodyce badań. Poniżej precyzuję moje wątpliwości:

Mam następujące uwagi odnośnie do sformułowanych przez Autora celów i postawionych hipotez do badań branży turystycznej gmin Beskidu Śląskiego (tabela 15, s. 132):

Cel CB1: „Miejsce zrównoważonego rozwoju, turystyki zrównoważonej i konsumpcji zrównoważonej w informacjach i komunikatach rynkowych podmiotów branży turystycznej” jest w ojej opinii równoważnikiem zdania i nie można go traktować jako sformułowanie celu.

Cel CB2: „Określenie udziału podmiotów branży turystycznej w kształtowaniu zachowań konsumenckich zgodnych ze zrównoważonym rozwojem” budzi wątpliwości, ponieważ „udział w kształtowaniu zachowań” jest określeniem szerokim i ogólnym i na podstawie wykorzystanych badań nie można zmierzyć tego „udziału”.

Hipoteza HB2: „Oferta podmiotów branży turystycznej gmin Beskidu Śląskiego jest skierowana do segmentu konsumentów przestrzegających zasad zrównoważonego rozwoju a tym samym nastawiona na kształtowanie zachowań konsumenckich zgodnych z zasadami zrównoważonego rozwoju” oraz **hipoteza HB3:** „Pomiędzy podmiotami branży turystycznej gmin Beskidu Śląskiego a otoczeniem występują konflikty oraz pojawiają się negatywne opinie dotyczące łamania przez podmioty branży zasad zrównoważonego rozwoju” składają się z dwóch stwierdzeń (każda) i nie ma możliwości ich jednoczesnej weryfikacji.

Odnośnie do treści celów i postawionych hipotez do badań samorządów terytorialnych gmin Beskidu Śląskiego mam następujące uwagi (tabela 18, s. 136):

Cel CS1: „Identyfikacja charakteru rozwoju turystyki w gminach Beskidu Śląskiego kształtowanego przez jednostki samorządu terytorialnego” jest nieprecyzyjny i trudny do osiągnięcia. „Charakter rozwoju turystyki” jest pojęciem ogólnym i trudnym do weryfikacji empirycznej, w szczególności opartej na małej grupie badawczej.

Cel CS3: „Znaczenie współpracy między samorządem regionalnym a lokalnym oraz między jednostkami samorządu terytorialnego gmin Beskidu Śląskiego w działaniach strategicznych na rzecz rozwoju turystyki w regionie” jest równoważnikiem zdania i nie można go traktować jako sformułowanie celu.

Hipoteza HS3: „Działania strategiczne nakierowane na rozwój turystyki na szczeblu regionalnym i lokalnym, uwzględniają turystykę zrównoważoną i jest to dominujący kierunek rozwoju wykazywany przez samorządy” składa się z dwóch stwierdzeń i pojawia się trudność ich jednoczesnej weryfikacji.

Hipoteza HS4: „Samorządy podejmują współpracę w gminach Beskidu Śląskiego, uwzględniając przy tym inne gminy w realizacji zadań strategicznych na rzecz rozwoju turystyki” może też budzić wątpliwości w kontekście wcześniejszych rozważań pracy. Autor przytacza bowiem wyniki badań innych Autorów, z których wynika, że gminy opisywanego regionu współpracują ze sobą w zakresie turystyki. Zatem taka hipoteza może być uznana za oczywistą, jeśli się nie ma wątpliwości do wyników prac zaprezentowanych w cytowanych pozycjach literatury.

Odnośnie do sformułowanych przez Autora celów i postawionych hipotez do badań uczestników ruchu turystycznego gmin Beskidu Śląskiego mam następujące uwagi (tabela 20, s. 139 - 140):

Cel CU1: „Identyfikacja wpływu decyzji podejmowanych w życiu codziennym na zachowania konsumenckie w turystyce zgodne ze zrównoważonym rozwojem badanych uczestników ruchu turystycznego gmin Beskidu Śląskiego” w mojej opinii mógłby być osiągnięty w precyzyjnych badaniach, w tym z zakresu psychologii natomiast nie jest możliwy do osiągnięcia w zakresie badań prezentowanych przez Autora.

Cel CU2: „Identyfikacja zrównoważonych postaw konsumenckich w turystyce badanych uczestników ruchu turystycznego gmin Beskidu Śląskiego” **cel CU3:** „Wyodrębnienie oczekiwań i potrzeb badanych uczestników ruchu turystycznego gmin Beskidu Śląskiego wobec oferentów produktów turystycznych, wpływających na zmianę zachowań konsumenckich w kierunku zrównoważonym” oraz **cel CU4:** „Wyszczególnienie podmiotów dotychczas wpływających na zrównoważone decyzje konsumenckie w turystyce badanych uczestników ruchu turystycznego gmin Beskidu Śląskiego” są niezrozumiałe, ponieważ trudno badać „zrównoważone postawy”, „zrównoważony kierunek” i „zrównoważone decyzje”. Są to sformułowania potoczne i nie odpowiadają założeniom koncepcji rozwoju zrównoważonego, o czym była mowa we wcześniejszej części recenzji.

Hipoteza HU1: „Najważniejszym czynnikiem podejmowania decyzji zakupowych przez respondentów w życiu codziennym jest cena produktu” oraz **hipoteza HU6:** „Znaczącym czynnikiem przekonującym badanych uczestników ruchu turystycznego gmin Beskidu Śląskiego do wyboru oferty turystycznej opartej na zasadach prospołecznych i proekologicznych jest upust cenowy” dotyczą tego samego problemu, co więcej pokrywają się z hipotezą sformułowaną we wstępie należąca do grupy ogólnych hipotez pracy.

Hipoteza HU5: „Badani uczestnicy ruchu turystycznego gmin Beskidu Śląskiego uważają, że obiekty noclegowe powinny dostosować swoją infrastrukturę do rozwiązań proekologicznych, minimalizując przez to negatywny wpływ na środowisko przyrodnicze i gotowi są przez to

zaakceptować wyższe opłaty za nocleg w takim obiekcie” dotyczy dwóch odrębnych zagadnień. Moją wątpliwość potwierdza stwierdzenie Autora, który jako wniosek z badań uważa, że „Respondenci uważają, że obiekty noclegowe powinny dostosować swoją infrastrukturę do rozwiązań proekologicznych, minimalizując przez to negatywny wpływ na środowisko przyrodnicze. Zgodnie z powyższym, respondenci gotowi są przez to zaakceptować ograniczenia związane między innymi z wyższą opłatą za dobę hotelową” (s. 176). To, że turyści uważają, że obiekty powinny podejmować działania proekologiczne nie jest jednoznaczne, że turyści są gotowi zaakceptować wyższe opłaty.

W celu wyboru najodpowiedniejszej metody doboru próby do badań i ustalenia jej liczebności oraz struktury, a także metody gromadzenia danych Autor przeprowadził „badania pilotażowe przedstawicieli branży turystycznej”, którymi był wywiad swobodny z pięcioma przedstawicielami branży turystycznej: właścicielem pensjonatu i hotelu, właścicielem gospodarstwa agroturystycznego, osobą prowadzącą schronisko górskie oraz osobą zarządzającą stacją narciarską. Nie można przyjąć takiego postępowania badawczego, ponieważ bez względu na wiedzę osób z branży, wywiad z nimi nie może decydować o doborze wyboru próby i jej liczebności ani struktury danych. Te wielkości ustala się według innych procedur i nawet wywiad ekspercki nie wypełnia tego zadania. Właściciel hotelu lub stacji narciarskiej nie może decydować jaką wielkość próby określi badacz w dysertacji mającej na celu obiektywny opis rzeczywistości. Wywiad swobodny nie gwarantuje obiektywnego charakteru badania dotyczącego aspektów ilościowych. Taki wywiad daje pewne rozeznanie, ale nie może być uznany za „badanie pilotażowe”, jak to określił Autor rozprawy (s. 133).

Na s. 137 Autor uzasadnia „wybór metody badawczej do realizacji powyższych celów oparto na wykazywanym powszechnie uzależnieniu zrównoważonego rozwoju w turystyce od kształtowania dokumentów strategicznych przez rządy, administracje poszczególnych państw, w szczególności na szczeblu lokalnym”. Mam wątpliwość, czy jest to zasadne potwierdzenie, ponieważ w rozprawie podejmowana jest problematyka konsumpcji, charakteryzującej ze swej istoty uczestników ruchu turystycznego i jednoznaczne wykazywanie, że jest ona uzależniona od dokumentów strategicznych wydaje mi się nadużyciem. Poza tym należy pamiętać, że dokumenty o charakterze strategicznym są źródłami wtórnymi a proces ich przygotowania na potrzeby m.in. samorządów lokalnych podlega uwarunkowaniom, do których może należeć konieczność podporządkowania się prawu. Ponieważ w Konstytucji RP wpisana jest zasada rozwoju zrównoważonego, wpis tej koncepcji w dokumenty lokalne nie daje podstaw do

oceny czy na danym obszarze wdrażany jest rozwój zrównoważony, a tym bardziej konsumpcja zrównoważona.

Mam poważne zastrzeżenia, co do wnioskowania dotyczącego uczestników ruchu turystycznego. Autor, stwierdza, że „Badania nie ograniczono jednak wyłącznie do mieszkańców. Byli oni jednak dominującym segmentem w strukturze respondentów” (s. 141). Pojawia się wątpliwość, kto według Autora jest uczestnikiem ruchu turystycznego. Uznanie za niego mieszkańca jest błędem. Brak precyzji skutkuje niedociągnięciami w zakresie wniosków z przeprowadzonych badań. Przykładowo, stwierdzenie, że „najczęściej odwiedzaną gminą była gmina Wisła” (s. 169) nie jest precyzyjne, bowiem nie wiadomo, czy w konkretnej grupie badanych nie było osób, których cel wyjazdu był inny niż turystyczny.

W tabeli 25 (s. 169) Autor przedstawia strukturę badanych według województwa zamieszkania. Zgodnie z danymi 66,1% badanych pochodzi z województwa Śląskiego. Nie podano jednak, czy te osoby są turystami w stosunku do odwiedzanych gmin. Przy tak wąskim zakresie przestrzennym badania może zdarzyć się sytuacja, kiedy badany, na przykład, pracuje w ościennej gminie, robi zakupy czy jedzie do lekarza. Zachowania proekologiczne, analizowane w rozprawie mogą się zatem różnić. Badane osoby mogą traktować gminę jako region zamieszkania, a nie jako miejsce wyjazdu wakacyjnego (turystycznego) zatem analiza różnic zachowań w tych miejscach (eksponowana w hipotezach badawczych) jest błędna. Takie wątpliwości potwierdza fakt, że 47% osób badanych nie korzystało z noclegu w trakcie pobytu. Pragnę zwrócić uwagę, że ankietowani byli pytani o stosunek do noclegu w hotelu.

Autor uważa, że „przedstawione wyniki przeprowadzonego badania pozwalają odrzucić hipotezę HB3. Brak jakichkolwiek informacji na temat powstałych konfliktów potwierdza, że objęte badaniem podmioty branży turystycznej funkcjonują w zgodzie lokalnym otoczeniem. Dodać przy tym należy, że jeśli takowe konflikty powstały nie zostały dotychczas publicznie uzewnętrznione” (s. 148). Błędy metodyczne powodują, że nie można się zgodzić z takim stwierdzeniem. Brak uzewnętrznienia konfliktów na stronie internetowej podmiotu z branży nie oznacza ich braku, taka forma komunikacji z rynkiem nie ma charakteru oceny obiektywnej i bardzo często z zasady pokazuje oferenta z jak najlepszej strony.

Na podstawie badań Autor uznaje, że hipotezy S3 i S4 można „częściowo przyjąć” (s. 168), natomiast można „przyjąć w całości” hipotezę HU1. Mam wątpliwość, czy w celu obiektywnego opisu rzeczywistości w dysertacji doktorskiej, dzielenie przyjęcia hipotez na „w całości” lub „częściowo” jest działaniem uzasadnionym.

Moje uwagi nie oznaczają odrzucenia wykorzystanych metod badawczych. Uważam, że analiza dokumentów strategicznych, stron internetowych oraz badanie uczestników ruchu turystycznego pozwala na wyciągnięcie wniosków, jednak w pracy autorstwa Marka Hendel, wykorzystanie metod wskazuje na wiele błędów, które skutkują błędami merytorycznymi.

W zamyśle Autora rozdział piąty powinien przedstawić próbę identyfikacji uwarunkowań konsumpcji zrównoważonej oraz wskazać kierunki i możliwości kształtowania konsumpcji zrównoważonej w turystyce w gminach Beskidu Śląskiego (s. 11). W mojej opinii nie można uznać, że to zamierzenie udało się w całości. Autor uważa, że „zachowania konsumentów w turystyce zgodne z zasadami zrównoważonego rozwoju w gminach Beskidu Śląskiego uwarunkowane są wieloma czynnikami. Fundamentem w ich identyfikacji stały się wyniki badań turystów odwiedzających Beskid Śląski przedstawione w rozdziale czwartym oraz wcześniej rozpoznane w rozdziale drugim ogólne uwarunkowania konsumpcji zrównoważonej w turystyce” (s. 180). W całej rozprawie, a w szczególności w jej części empirycznej podkreślone było znaczenie podmiotów branży turystycznej i samorządów lokalnych w kształtowaniu konsumpcji zrównoważonej, powstaje więc pytanie dlaczego w końcowej części rozważań za „fundament” Autor uważa badania turystów, które miały dość ograniczony wymiar i nie dotyczyły bardzo szerokich uwarunkowań konsumpcji opisywanych w rozdziale drugim. Dalsza lektura rozdziału piątego wskazuje na brak konsekwencji w uznaniu znaczenia poszczególnych uwarunkowań, ponieważ Autor stwierdza: „Z treści zidentyfikowanych uwarunkowań konsumpcji zrównoważonej w turystyce w gminach Beskidu Śląskiego wynika, że ich zdecydowana większość związana jest z lokalną władzą samorządu terytorialnego” (s. 203). Tak, jak pisałam we wcześniejszym fragmencie recenzji, z istoty rozwoju zrównoważonego wynika globalny charakter tej koncepcji a Autor rozprawy przyjął założenie dotyczące istotnego, jeśli nie zasadniczego znaczenia podmiotów branży turystycznej i samorządów na poziomie lokalnym. Znaczenie tych podmiotów w odniesieniu do uwarunkowań konsumpcji turystycznej nie jest uzasadnione wynikami przeprowadzonych badań.

Nie mogę się też zgodzić, że „wyniki wskazują bowiem na nieco większe znaczenie powszechności i popularności ofert turystycznych opartych na zasadach proekologicznych i prospołecznych w podejmowaniu wyborów turystycznych. Wskazuje to na większe oddziaływanie trendu konsumpcji zrównoważonej na podejmowanie wyborów turystycznych, niż na podejmowanie codziennych wyborów przez konsumenta” (s. 180). Uważam, że wybór uczestników ruchu turystycznego do badań i zakres postawionych pytań nie upoważniają do takich wniosków. Autor uważa również, że na podstawie wyników badań, że „Finalnie

wyróżniono następujące determinanty konsumpcji zrównoważonej w turystyce po stronie popytowej, a mianowicie: *wzrost zrównoważonych trendów konsumpcyjnych* (sic!) w turystyce; ukształtowanie świadomości społecznej odpowiedzialności; kształtowanie świadomości konsumpcyjnej turystów; obawa ponoszenia wyższych kosztów ekonomicznych za produkt turystyczny tworzony zgodnie z zasadami zrównoważonego rozwoju” (s. 180). Są to zagadnienia bardzo szerokie i również nie mogę się zgodzić, aby wyniki badań upoważniały do tego stwierdzenia. Nie można również przyjąć wniosków dotyczących „rosnącego trendu zrównoważonej konsumpcji turystycznej”, „rosnącego deklarowania swoich zachowań jako zrównoważone” (s. 181), „stopniowego, zrównoważonego rozwój branży hotelarskiej” (s. 192) oraz „badania poziomu zrównoważenia województw” (s. 197) z uwagi na brak precyzji w sformułowaniu wniosków i używaniu pojęć.

Zgodnie z zamysłem Autora rozdział piąty powinien być pewnym podsumowaniem i objęciem w całość wyników rozważań, a w szczególności badań empirycznych prezentowanych w toku dysertacji. Nie mogę zgodzić się, że treść tego rozdziału spełniła to zadanie. Większość tekstu prezentuje bowiem opinie cytowane z prac innych autorów oraz wyniki opublikowane w źródłach wtórnych (raportach). Zgodnie z przyjętą procedurą badań naukowych uważam, że analiza źródeł wtórnych czyli danych zastanych, powinna poprzedzać analizę badań pierwotnych. Autor prezentował opinie innych badaczy w rozdziale drugim. Dodatkowe cytowanie źródeł wtórnych w rozdziale końcowym uważam za niewłaściwe. Tym bardziej, że poruszane są tu kwestie, których zgłębienie przed projektowaniem badań pierwotnych umożliwiłoby może inne spojrzenie na badane zjawiska, (np. wpływ polityki państwa, edukacji).

4. Strona formalna rozprawy

Strona formalna rozprawy (układ treści, przypisy, bibliografia, opis schematów i tabel) nie budzi większych zastrzeżeń. Jednak w pracy znaleźć można wiele uchybień o charakterze językowym, stylistycznym, gramatycznym, które utrudniają a wręcz uniemożliwiają podążanie za wywodem Autora. Przykładami mogą być następujące sformułowania: „podstawowym wnioskiem jest skala rzeczywistych efektów - niewspółmierna do publicznych założeń”, „tak historyczny zwrot w ograniczaniu negatywnego wpływu ludzkości na wielu płaszczyznach jest po prostu nieosiągalny”, „indywidualne jednostki” (Wstęp s. 5), „pozycja konsumenta stanowi najważniejszy i nierozdzielny element istnienia” (s. 6), „turystyka zrównoważona jako alternatywna rama rozwoju” (s. 27), „charakter działań powinien zostać nakierowany na obszar wyboru podróży przez turystę, przepływie turystów

oraz ich zachowaniu i świadomości” (s. 53), „wieloaspektowe zróżnicowanie” (s. 74), „wzrost zachowań konsumentów” (s. 90 – tabela 7).

W kilku miejscach znaleźć można sformułowania, które bez podania źródeł stwierdzenia są pewnego rodzaju ogólnikami niewnoszącymi nowych treści. Przykładem mogą być następujące zdania: „W ujęciu gospodarczym natomiast, ważny jest element zarządzania marketingowego zrównoważonym obszarem recepcji turystycznej oraz jego oferta” (s. 60), „Zauważalny wzrost zachowań konsumentów na rynku turystycznym w kierunku konsumpcji zrównoważonej, będzie prowadził do większego zaangażowania podmiotów” (s. 90 – tabela 7).

Na s. 51 znalazło się powtórzenie, prezentowane są bowiem zagadnienia związane z turystyką zrównoważoną, które były omawiane w części 1.2., około 25 stron wcześniej.

Na s. 27 – 30 pojawia się wiele przypisów, których treść nie uzasadnia ich umieszczenia poza treścią. Są to rozbudowane komentarze, odniesienia do części zasadniczej pracy, które nie powinny być przypisami. W rozprawie można też znaleźć błędy gramatyczne i stylistyczne.

5. Wnioski końcowe

Podsumowując, należy stwierdzić, że problematyka podjęta w dysertacji dotycząca konsumpcji zrównoważonej w turystyce jest ważna, interesująca i wymaga badań. Jest jednak jednocześnie bardzo skomplikowana, między innymi ze względu na wielość i zróżnicowanie czynników wpływających na zachowanie konsumentów. Wykazanie wpływu i zróżnicowania poszczególnych uwarunkowań nie jest więc łatwe. W mojej opinii Doktorant zebrał interesujące informacje, ale sposób ich pozyskania oraz wykorzystanie do analizy nie są zgodne z przyjętą metodyką badań naukowych. Uchybienia metodyczne, w szczególności błędy w formułowaniu problemów, celów i hipotez badawczych rozprawy, a także nieścisłości w formułowaniu wniosków z przeprowadzonych badań nie pozwalają stwierdzić, że przedłożona mgr Marka Hendel rozprawa spełnia wymogi stawiane pracom doktorskim zgodnie z art.13 ust.1. *Ustawy z dnia 14 marca 2003 roku o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki* (Dz.U. Nr 65 poz. 595 z późn. zm). Autor nie wykazał umiejętności postawienia problemu badawczego, jego rozwiązania przez co nie wykazał się samodzielnością prowadzenia pracy naukowej.

